

ІСЛАМСЬКИЙ ОБРАЗ ТОЛЕРАНТНОСТІ: «МІЛАНСЬКИЙ ЕДИКТ» ТА «ДОГОВІР УМАРА»

Міланський едикт і договір Умара (Омара) – документи, прийняті в різний історичний час (їх розділяє понад 300 років), у різних соціокультурних умовах та цивілізаційних ареалах. Втім, є дещо спільне в тій ролі, яку вони відіграли в історії, що дозволяє не лише *проти*-ставляти, але й *спів*-ставляти ці документи. Адже вони обоє зафіксували певні – хай і принципово розбіжні – моделі улаштування поліконфесійного суспільства, були засобами нормативного закріплення певного формату співіснування найвпливовіших релігій:

- у римській версії – закріплення їх **рівноправ'я** через **легалізацію** й **безумовне політичне та економічне визнання** релігії меншості;
- в арабській версії – закріплення їх **ієрархії** через **безумовне політичне та економічне домінування** релігії меншості.

Міланський едикт відомий як документ, складений римськими імператорами Костянтином і Ліцінієм в Мілані (Медіолані) у 313 році, що утвердив свободу віросповідання в Римській імперії. Повний текст його, як наразі відомо, не зберігся, але навіть з того уривку, яким володіють історики, випливає, що він: а) припинив майже трьохвікові гоніння на християнську Церкву; б) дарував християнству рівноправ'я з іншими релігіями Римської імперії, проголосивши, по суті, свободу релігії в державі; в) позбавив тим традиційне язичництво статусу офіційної й домінуючої релігії, а тому для язичницького світу цей едикт став найкрупнішою поразкою (бо визнав його «поміж рядками» недієздатним, неефективним в ролі провідного світогляду й політичної ідеології); г) заклав підвалини моделі «симфонії» держави і церкви.

В свою чергу, договір Умара («гарантії Умара»), складений у 637 році, за змістом є угодою між християнами Сирії та халіфом (другим у шерезі наступників Мухаммеда), а за формою виглядає як звернення християн до Умара, «повелителя правовірних» (хоч і видається, що він складений християнами, але це враження хибне). В обмін на гарантії безпеки та недоторканості для християн, їх дітей, майна, священників, мешканці-християни беруть на себе зобов'язання додержуватися цілої низки вимог та детально прописаних обмежень і наперед погоджуються з тим, що порушення будь-якого пункту договору надає мусульманам право чинити з ними на свій розсуд, як із бунтівниками.

Що відчитується як найважливіше при порівнянні обох документів?

По-перше. Міланський едикт заклав деякі нові юридичні й моральні принципи у суспільній свідомості та системі державно-церковних відносин (котрі у подальшому стали засадами ліберальних цінностей європейської цивілізації). Аналогічну роль для арабо-мусульманської цивілізації через 300 років виконав договір Умара. Попри інше змістовне наповнення, його принципове значення теж саме – закласти матрицю (причому абсолютну, позачасову) відносин між верховною владою ісламу та усіма іншими релігіями Халіфату.

По-друге, обидва документи, кожен у своїх специфічних історичних умовах, торували шлях і забезпечували засоби для майбутнього домінування однієї (монотеїстичної) релігії серед інших релігій імперії у політичній, економічній, релігійній і культурній сферах; заклали основи ідейної, мовної та культурної експансії християнства та ісламу.

Обидва документи, *по-третє,* подали ще один важливий урок: питання про статус

церкви і релігії в державі розглядалося ними одночасно і як питання **економічної ваги** і як питання **національної безпеки**. Дійсно, і Міланський едикт і договір («гарантії») Умара – це одночасно і спосіб врегулювання найважливіших економічних відносин. Друга частина Міланського едикту, яка передбачає повернення християнам та християнським громадам усієї власності, забраної під час гонінь, та визнає за Церквою статус юридичної особи (дозволяючи їй отримувати пожертви, дарунки і спадщину, «право вільного й необмеженого утримання власної релігії») – залишає стійке відчуття християнського економічного лобі. Мова йде, фактично, про захист майнових прав християн як певної корпорації, що, зрештою, менше ніж за століття, перетворило Церкву на найбільшого власника імперії. Так само, частина пунктів договору Умара – це питання власності, майна і сплати податку, які закладали фундамент економічного забезпечення ісламської еліти на територіях Халіфату. Відтак питання про статус релігій постало як складова частина економічної стратегії держави взагалі.

Щодо «національної безпеки», то Міланський едикт пронизаний «підкупанням імператора про громадський спокій», а договір Умара – спеціально виділяє пункти про заборону збереження і носіння зброї та недоторканість життя мусульман, прирівнює кожне порушення договірних статей до непокори й бунту. Перший документ забезпечив Костянтину підтримку християн Східних провінцій (майже 10% населення імперії) в його боротьбі з іншими претендентами на владу; другий – політичне й адміністративне домінування мусульман на нових приєднаних до Халіфату територіях.

Розглянемо детальніше, що являє собою договір Умара, менше знаний серед західних культурницьких кіл.

Історичні факти свідчать, що другий халіф, відомий як Умар ібн аль-Хаттаб аль-Фарук (Умар I), продовжив справу свого попередника (Абу Бакра) і був халіфом мусульман протягом десяти років (634-644 рр.). З його ім'ям пов'язують визначні успіхи арабського Халіфату: він значно розширив кордони ісламської держави, до складу якої увійшли Сирія, Єгипет, Ірак, а завершив своє правління блискучою перемогою над Персією.⁶¹

Деякі дослідники раннього ісламу висловлюють сумнів у справжності означеного договору («гарантії»), посилаючись на те, що твори відомих ісламських істориків, які містять відомості про нього, були написані через 200-300 років після описаних подій, а свідоктв мусульманських сучасників не збереглося. Тим не менш, самий факт укладання подібних угод між мусульманами та носіями інших вірувань не піддається сумніву й демонструє один із **найважливіших інститутів ісламського суспільства** – впровадження особливого статусу «захищених людей» («ахль аль-зімма»).

Найдавніше вживання терміну «ахль аль-зімма», буквально «люди договору», зустрічається у Мединському договорі 622 р., укладеному невдовзі після хіджри пророка з Мекки до Медини. Цей договір стосувався, перш за все, статусу мединських іудеїв, гарантував їм покровительство, безпеку і захист нового мусульманського правителя міста, а також встановлював, що іудеї й мусульмани можуть безперешкодно сповідувати кожен свою релігію. Згодом поняття «зіммі» та «ахль аль-зімма», стає поширеною назвою особливого статусу не-мусульманського населення на територіях держав, які живуть за законами шаріату. Спершу до категорії зіммі входили лише згадані в Корані монотеїсти

⁶¹ Діяльність Умара була свого часу високо оцінена Мухаммедом. Йому приписують слова: «Якби опісля був пророк, то ним був би Умар ібн аль-Хаттаб». Суннітська історична традиція презентує Умара як ідеального правителя і благочестивого аскета, справедливого до мусульман і безжального до ворогів; шіїтська – як узурпатора влади.

(іудеї, християни, означені як ахль аль-кітаб – «люди Книги») та сабеї. Пізніше, як свідчить середньовічна історія, статусом ахль аль-зіммі користувалися різні релігійні групи, у тому числі й зороастрійці (які в Корані серед «людей Книги» не згадані, бо потрапили під це визначення вже після смерті Мухаммеда та завоювання Персії), й сповідники буддизму, сикхізму, мандеїзму і навіть політеїсти-індуїсти. Цікаво, що ці правила поширилися і на арабські християнські племена.

Вірогідно, що важливішим видавалося юридичне вирішення питання у відповідності з шаріатом, аніж особливості віросповідання. Договір між арабами мусульманами й немусульманами (а перші століття ісламу – це завжди був договір між правлячою релігійною меншиною та підкореною релігійною більшістю) постає як засадничий правовий і політичний інститут, який регулює співіснування різних релігій на території Халіфату.

Якими ж були ті правила й обмеження, які покладала влада праведного халіфа, з метою захистити й зміцнити хитку ідентичність переможців-мусульман? Якщо розглянути договір Умара щодо християнського населення, то перелік з-понад 30 пунктів містить: заборони на спорудження нових храмів і монастирів, відновлення і ремонт зруйнованих релігійних споруд; обов'язкові гарантії відпочинку, їжі й ночівлі для кожного гостя-мусульманина протягом трьох днів; додержання заборони на вивчення Корану; заборона на прозелітизм (рівно як і заборона перешкоджати одновірцям-християнам навертатися в іслам, якщо вони цього бажатимуть); заборона одружуватися на жінці-мусульманці; утримання від спорудження й демонстрації хрестів за межами храмів; заборона на демонстрацію свого Святого Письма мусульманам, на церковний дзвін і навіть – на читання молитов і священних книг у храмах у присутності мусульман. Серед іншого – не влаштовувати гучні плачі по небіжчикам й проводити поховальні процесії так, «щоб світло факелів не були видно мусульманам»; не ховати померлих поблизу мусульманських цвинтарів; виплачувати подушну подать – джизью (у тексті Корану однозначно вказано, що джизья є знаком добровільної покірності, приниженого й підвладного статусу не-мусульманського населення). Окрім заборон, ціла низка пунктів передбачає зовнішні прояви поваги до мусульман та демонстрацію свого підкореного становища: поступатися місцем, якщо мусульманин забажає сісти; не наслідувати мусульман у верхньому одязі, головних уборах, взутті, зачісці, мові та іменах; не їздити в сідлах, на конях і мулах (тільки на віслюках і без сідла); не зберігати й не носити зброї; не вирізьблювати на перснях і печатках надписи арабською; стригти волосся спереду; допомагати мусульманам, не посягати на їхнє життя та недоторканість їх майна.

Зіммі також було заборонено посідати державні посади (хоча подібні заборони стосувалися, скоріше, мусульманських «роботодавців», котрі систематично порушували встановлену вимогу).⁶²

Частина цих обмежень існували повсюдно і постійно від часів раннього ісламу, в усіх країнах, закони яких були фундовані на шаріаті; деякі – впроваджувалися і скасовувалися різними мусульманськими правителями в різний час і на різних теренах. Підвладний статус євреїв, самаритян, християн, сабеян, зороастрійців не лише варіювався в різних регіонах ісламського світу, але й міг прямо залежати від додаткових обставин (наприклад, від того, чи була перемога отримана на полі битви, чи віддана без бою). Однак, середньовічні мусульманські джерела свідчать, що засадничим законом щодо немусульман, який додержувався повсякчасно й неухильно, був закон про джизью,

⁶² Цікаво, що у придворній ієрархії «зіммі» позначало особу, яка за рангом знаходиться нижче за чоловіка-мусульманина, але вище за жінку-мусульманку.

подушну подать для іновірців, на яких покладалася функція економічного забезпечення мусульманської спільноти.

Історичні факти доводять, що ставлення мусульманської влади до християнських та іудейських меншин було на практиці більш ліберальним. Попри чималі обмеження, «люди договору» володіли свободою віросповідання та автономією у внутріобщинних справах. Їм, зокрема, було гарантоване право самоуправління у відповідності з законами їх релігії, а також свобода пересування й мешкання (у середньовічному халіфаті не існувало гетто чи законів, які б забороняли не-мусульманам жити в одному топісі з мусульманами); іслам гарантував право релігійного суду громадам та право релігійної освіти; фактично не діяли обмеження для кар'єрного просування іновірців. Понад те, створювалися умови, за яких відбувалася своєрідна інкорпорація зими у військову та державну еліту (згадаємо інститут девширме/яничарів – рекрутування юнаків з християнських сімей на військову та придворну службу). Ця відносна віротерпимість у Халіфаті різко контрастувала, скажімо, із ставленням до нехристиян у середньовічній Європі (насамперед, це стосується становища іудейських меншин). Разом з тим, чимала частка встановлених норм не тільки суперечила свободі релігії, але й принижувала людську гідність.

Сьогодні зустрічаємо полярні оцінки договору Умара: від вкрай негативних – до гранично позитивних. Якщо одні дослідники віднаходять в його змісті вияв принципової толерантності ісламу, інші, навпаки, твердять про певні пом'якшення його «витокової нетолерантності». В кожному разі, інститут зими був не продуктом історичного випадку, а формувався як закономірна і важлива умова самоорганізації й розвитку мусульманського світу.

У цьому зв'язку можна виділити низку проблем для актуальних дискусій: яким чином статус «зими» впливав на збереження (втрату) релігійної ідентичності його носіїв, а також на відтворення (обмеження) поліконфесійності суспільства у добу класичного ісламу; яке значення він відіграв для політичної, релігійної та культурної самореалізації етнорелігійних спільнот; якою мірою цей інститут обумовлений економічними й політичними чинниками, а якою – духовно-ціннісним змістом ісламу, втіленням «ісламської візії» світу й ролі мусульман в людській історії; яким є реальне застосування ісламської доктрини щодо немусульман в сучасному світі; наскільки реальною є інституалізація толерантності в її загальнолюдському вимірі у мусульманському світі, тощо.

Головне питання, втім, лишається: наскільки адекватно оцінювати у *критеріях толерантності* реалізований в мусульманському світі статус «захищених людей»? Однозначної відповіді напевне й нема. Але врахуємо наступне. Обумовлений договором статус зими є інтегральним за своїм змістом, охоплюючи одночасно і специфічний соціальний, і політичний, і економічний статус. При цьому, він вищий поза межі «приписаних умов існування окремих соціальних груп», а постає – як єдино можливий спосіб (принаймні, для тогочасного ісламу) сприйняття і легалізації не-мусульманських груп у мусульманському суспільстві (причому поняття «не-мусульманський» насичене конотаціями тимчасовості, перехідності). Відтак становище зими було релігійно-правовим виразом абсолютної, незмінної, теологічно обґрунтованої ісламської концепції відносин між мусульманським і не-мусульманським світом. Це – не толерантність за принципом «тому що...» або «з поваги до...», це – толерантність «до тих пір, доки...».

І на завершення підсумуємо принципову розбіжність в юридичному і релігійно-правовому аспекті Міланського едикту і договору Умара.

1) Якщо Міланський едикт – постає в юридичній формі указу, то гарантії Умара –

обгорнуті в юридичну форму договору. Останній міг доповнюватися новими приписами халіфів, але, як і кожна угода, передбачав обоюсторонні зобов'язання сторін. Цей договір, втім, є різновидом «нерівного контракту» сторін, де халіф сам встановлював обсяг прав, якими поступалася інша сторона, умови і термін дії контракту.

2) Якщо в Міланському едикті йдеться про свободу релігійного віросповідання, встановленні паритету, рівності всіх релігій та вільного права кожного громадянина безперешкодно слідувати будь-якій з них; то в договорі Умара – про чітку диференціацію населення за релігійною ознакою на мусульман та «інших монотеїстів», інших «людей Книги», а питання паритету постало як паритет всіх «інших» перед зверхністю мусульман.

3) Якщо едикт надав свободу всьому населенню імперії дотримуватися своєї релігії, але при цьому формально не забрав привілеї язичників та відкрив можливість навернення не тільки в християнство, але й в інші, язичницькі культури (язичництво втрачало роль офіційної релігії але не свого легітимного статусу); то договір – надав права і привілеї переважно не-язичникам і тільки за умови нетолерантності до язичництва, лишаючи можливість навертатися тільки в іслам.

4) Якщо автори Міланського едикту стурбовані тим, щоб надати компенсацію християнам за колишнє ураження в правах, а також і тим, що ми сьогодні назвали б «суспільним резонансом» («це нами ухвалено з тією метою, щоби не здавалося, що нами нанесений хоч який збиток хоч якомусь культу чи релігії»), то автор пакту Умара настільки переконаний у вищості ісламу, що питання поваги до інших вір чи стурбованості про можливе завдання їм шкоди не піднімаються.

5) Нарешті, Міланський едикт, даруючи свободу релігії, постулює особистий вибір людини («аби кожному дана була свобода слідувати тій релігії, яку він сам вважає найкращою для себе»). Натомість договір Умара, даруючи можливість сповідувати свою релігію, проникнутий не цінностями особистої свободи, а завданням збереження належного порядку, де кожна поступка з боку влади обтяжена стурбованістю про можливість загрози для мусульман і суспільного ладу.

Не випадково по сьогодні одна з головних проблем присутності ісламу в європейському просторі – неможливість легітимного (з точки зору ісламського закону) позиціонування себе лише як однієї з численних меншин, усвідомлення себе як «захищеної» спільноти, своєрідних «ахль аль-зіммі» в європейському поліконфесійному суспільстві.